

1944: gyűlöletorgia és viktimizáció

Az európai zsidóság diszkriminációjának, üldözésének és tömeges megsemmisítésének időszakát rendkívül rövid ideig tartott. A mintegy hatmillió áldozat többségét 1941. június 22-étől 1943 végéig, azaz alig két és fél év alatt gyilkolták meg a helyi lakosság aktív közreműködésével, jobb esetben teljes közönyétől kísérve a megszállt Lengyelországban, a balti államokban, illetve a Szovjetunió németek által megszállt területein. A nehezen megmagyarázható és feldolgozható, példátlan gyorsasággal végbement kollektív tragédia maradandó nyomot hagyott az utókor emlékezetében, és a vele foglalkozó történészek és filozófusok rendre összefüggésbe hozzák egy jóval hosszabb, ezeréves időszakkal, mely alatt a diaszpórában élő zsidó nép folyamatos üldözésnek volt kitéve, támadásokat kellett elszenvednie a többségi társadalom egyes csoportjai részéről. De hogyan kapcsolódik az ókori, a középkori és az újkori zsidóüldözések végeláthatatlan története a legtöbb áldozatot Kelet-Európában szedő holokauszthoz? A logikus kérdésre mindeddig nem született pontos, logikusan megindokolt válasz, aminek oka lehet, hogy a zsidóság „szenvestörténete” beláthatatlanul terjedelmes, a témával foglalkozó munkákat elöntik a részletek, és szerzőik valósággal elvesznek a különböző vérvádak, pogromok és mészárlások tenge-
rében.¹

Természetesen a holokauszt gyökereit a távoli múltban kereső történészek munkái mellett figyelembe kell venni más, újabb és korszerűbb megközelítéseket is. Számos kutató, például Götz Aly, Cristian Gerlach, Susanne Heim vagy Zygmunt Baumann a „modernitás elleni lázadással” hozza összefüggésbe a politikai antiszemitizmus felvirágzását és a holokauszt eszmei „megalapozását” Németországban a 19. század utolsó harmadában, hiszen nemcsak a parasztság és a munkásság, a kis- és középpolgárság, de a konkurenciától tartó értelmiség jelentős része is egzisztenciális veszélynek tartotta a kapitalizmust, melyet a zsidósággal azonosított.²

Úgy gondolom azonban, hogy Közép-Kelet-Európában, a balti államokban, Lengyelországban, Nyugat-Ukrajnában, melyet Timothy Snyder amerikai történész „véres övezetnek” nevez, és ahol a zsidók túlnyomó többségét kiirtották, a parasztság viszonyát a zsidósághoz inkább hagyományos előítéletei és nem az áru- és pénzgazdálkodástól való ösztönös idegenkedése határozta meg. De az is igaz, hogy a mélyen gyökerező vallási előítéletek nem ösztönözték közvetlenül az embereket arra, hogy részt vegyenek a zsidók bántalmazásában, a gettószőkevények kifosztásában, majd feljelentésében. Ez mindenekelőtt a nácik által tudatosan létrehozott szörnyű viszonyok miatt következett be, úgy, ahogy ezt Jan Grabowski kanadai lengyel történész *Vadászat a zsidókra: árulás és gyilkosság a németek által megszállt Lengyelországban* című könyvében leírta.³

A Lengyel Főköormányzóságban uralkodó náci terrorhoz és a lakosságot sújtó nyomorhoz intenzív, főként a röplapok és plakátok által terjesztett, gátlástalan antiszemita uszítás társult, ami lebontotta az erkölcsi gátlásokat, „bocsánatos bűnné” tette a megszállókkal való kollaborálást, legalábbis a zsidókkal szemben. A lakosság egy részét, elsősorban falusi és városi lumpen elemeket ilyen körülmények között vonzotta a megszálló hatóságok által a rejtőzködő zsidók leleplezésért felajánlott pénzjutalom, tekintet nélkül arra, hogy a feljelentéseik következményeként a zsidókat bűjtató lengyeleket is drasztikus büntetésekkel sújtották, sokakat ki is végeztek. A nácik gyűlöletpropagandája azért volt hatásos, azért itatta át a korabeli lengyel társadalmat, mert létező, évszázados tömeglélektani alapokra épült, a zsidók iránt nemzedékek óta táplált ellenszenvet manipulálta, fokozta fel.

Jan T. Gross *Szomszédok. A jedwabnei zsidók kiirtása* című, magyarul 2004-ben megjelent, Lengyelországban nagy visszhangot kiváltott könyve is hangsúlyozza a parasztság judeofóbiájának archaikus jellegét. Ez táplálta, más tényezőkkel együtt a lengyel tömegek tovább élő, irracionális zsidógyűlöletét, mely a holokauszt túlélői iránt 1945-ben és 1946-ban is megnyilvánult, és kifejezésre jutott a kielcei vérvadás pogromban is. Erről szól az Amerikában élő lengyel történész, *Félelem. Antiszemizmus Lengyelországban Auschwitz után* című könyve, melyben feldolgozta a kielcei pogromot követő per anyagát.⁴

Ukrajnáról szólva lehet-e azt állítani, hogy közvetlen összefüggés áll fenn a rituális gyilkossággal 1911-ben megvádolt kijevi zsidó, Mendel Bejlisz ügye által felszínre hozott zsidóellenes előítéletek, és a huszonnyolc évvel később, a Babij Jar szurdoknál végrehajtott mészárlás között? Ekkor a németek egyetlen nap alatt több mint harmincháromezer zsidót gyilkoltak meg. Ismeretes, hogy a kivégzéseket az Einsatzgruppe C SS-katonái hajtották végre 1941. szeptember végén, amikor dúlt a Szovjetunió elleni háború. A zsidók tömeges lemészárlását már a Kijev elfoglalását követő napon megkezdték. Ott lőtték agyon az áldozatokat, ahol azelőtt az NKDV is rendszeresen végezte ki „a nép ellenségeit”. A zsidók önként jelentkeztek a megszállók felszólítására, a kiragasztott plakátokon közzétett fenyegetések hatására. Ha a vérvadás előítéletnek volt is szerepe a tragédiában, az csak közvetett, áttételes lehetett. Ismeretes, hogy a kijeviek

akkor már több mint két évtizede éltek a szovjet rendszerben, melyben a zsidók, és más kisebbségek elleni uszítást büntették, és a vérvád sem kapott nyilvánosságot. Mégis, ahogy az ukrainai holokauszt tragikus eseményei bizonyították, a zsidógyűlölet vírusa életképes maradt a nép lelkében, átvészelve a kommunista uralom „inkubációs” időszakát.

Amikor a német csapatok 1941 nyarán benyomultak a két évtizedig kommunista uralom alatt álló Ukrajnába, megnyíltak az addig bezárt templomok. A valláshoz harangzúgás közepette visszatérő tömegek elfogadták az SS komandóinak terrorját. Bár voltak, akik megpróbálkoztak a zsidók mentésével, az ukrán segédcsoportok kezdettől fogva részt vállaltak a zsidók, e „Krisztus-gyilkos nép” lemészárlásában. A vérvád az akkut válsághelyzetben mintegy magától támadt fel és konkretizálódott.

Állíthatjuk, hogy a náci propagandisták politikai, gazdasági, illetve fajbiológiai érvei kevésbé hatottak a lengyel, ukrán, szlovák vagy magyar paraszti tömegek tudatára. Ugyanakkor tény, hogy a kelet-európai népek többsége közönyös volt a zsidók elhurcolása iránt, belenyugodott a kiirtásukba. A nácik antiszemita uszítása példátlanul hatékony volt, a zsidóirtás tébolya gyorsan átterjedt a németekkel szövetséges politikai csoportokra (román vasgárdistákra, horvát usztrasákra, magyar nyilasokra, ukrán és litván milicistákra). Az „önkéntes segítők” gyilkolási dühe minden képzeletet felülmúlt, szinte a világháború utolsó pillanatáig tartott. Tudjuk, hogy a koncentrációs és megsemmisítő táborok személyzetnek jó része a nácik által alacsonyabb rendűnek tartott ukránok és litvánok közül került ki. Kevésbé ismert, hogy Auschwitzban az RSHA (Reichssicherheitshauptamt, Birodalmi Biztonsági Főhivatal) kimutatása szerint 111 magyar állampolgár teljesített szolgálatot, csak tízzel kevesebb, mint litván.⁵

Olyan tragikus válsághelyzetben, mint a második világháború, a konfliktusok annyira élesek voltak, hogy már rövid távon mindenkit magával ragadtak, örvényként magukba szippantottak. A politika „szabad kezet” kapott: a törvényhozást, ahogy a médiát is, akadálytalanul a céljai szolgálatába állította. Amíg folytak a harcok, a lokális és a globális konfliktusok „összeértek”, még a nem zsidók számára is, előbb a frontokon, majd a „hátszágban”. A náci Németország a csapatai által megszállt területeken külön háborút vívott a fegyvertelen zsidók ellen. Hitler nyíltan antiszemita politikájában cinikusan felhasználta a zsidóellenes előítéleteket, „transzformálta” őket. A nácik úgy igazolták a népirtáshoz vezető, jogfosztó intézkedéseket a vérváddal, hogy nyíltan nem használták fel a propagandájukban.

A vérvád „transzformációjában” szerepet játszott, hogy a 19. és 20. század folyamán Közép- és Kelet-Európában a keresztény többség a „kollektív áldozat” szerepébe helyezkedett a zsidókkal szemben. Ez összefüggött a vallás tanításaival is, hiszen Jézus Krisztus, „Isten báránya”, saját példájával ennek elfogadására tanította követőit. Ez az elvárás azonban a tömegek számára teljesíthetetlen volt. Így az indulatok időről időre kitortek, és az agresszió a bűnbaknak tekintett zsidóságra, a „Törvény népe” ellen fordult.

A Krisztussal való érzelmi azonosulásnak fontos szerepe volt a második világháború alatt. Ekkor a keresztény vallási élet egész Európában intenzív volt, és a hívők a válságos helyzetben eligazítást, erkölcsi támaszt vártak egyházuktól. 1944-ben, ahogy erről a korabeli sajtó is beszámolt, Magyarországon zsúfolásig tele voltak a keresztény templomok. Bár a papok többsége ekkor már nem elevenítette fel az antijudaista hagyományt szentbeszédeiben, voltak nagyhatású kivételek. Mint például 1944 novemberében a nyilas Kun András páter, aki még az ostrom alatt is vérvádas antiszemita prédikációkat tartott Budán, a városmajori templomban, tömegek előtt.

A 19. század végétől már nemzeti keretek között folyt a „viktimizáció”, mely nemcsak individuálisan, az egyéni pszichében játszódhat le, hanem közösségekben és csoportokban is, és komoly befolyást gyakorol a társadalmi tudatra. A közép-európai népek közül az első világháború előtt a lengyelek, utána főként a németek és a magyarok tekintették önmagukat a zsidóság áldozatának, akik igazságtalan sorsot szenvedtek el. A „nemzeti viktimizációt” univerzálissá növesztő Hitler volt az, aki a hagyományos zsidóellenes vádakat felélesztve bűnbakképzési mechanizmusokat indított be, törvényesítette a zsidók számára az anómiát, és a második világháború és a holokauszt örvényébe kergette a németeket. Hitler kezdettől fogva a németek „megmentőjeként” tűnt fel, aki megvédi sokat szenvedett népét a „fenyegető zsidó veszélytől”.⁶

A kelet-európai népek „lelki fertőzöttségét”, a váratlan erősséggel fellobbanó zsidógyűlöletét semmiképp sem lehet egyetlen okkal, a keresztény antijudaizmus továbbélésével magyarázni. Sokkal komplexebb jelenségről van szó, az okok sokrétűek, és annyira összefüggenek, hogy nehezen választhatók szét. Helytálló az a pszichológusi magyarázat, hogy minél több elfojtott konfliktust (válásit, politikait, gazdaságit) testesít meg egy kisebbség, annál mélyebben gyökerezik a többség részéről az iránta megnyilvánuló gyűlölet. A keresztény többségben a gátlások és az egymást kölcsönösen erősítő zsidóellenes előítéletek „deformált racionalizmust” hoztak létre, mely a gyermekkori félelmekre épült.

Mindazok, akik 1945-ben és 1946-ban központilag szervezett tüntetéseken vagy spontán megmozdulásokon kifejezésre juttatták agresszióba torkolló gyűlöletüket a „zsidókommunisták”, illetve a „spekuláns zsidók” ellen, Lengyelországban és Magyarországon, a holokauszt „kívülállói” voltak. Szerepük Közép-Kelet-Európában a zsidók ellen elkövetett népiirtás alatt meghatározóan fontos volt. Ezt a kategóriát Raul Hilberg, a holokauszt-történetírás megalapítója vezette be a szakirodalomba. Jellemzőiről a következőt írja a washingtoni holokauszt múzeum által kiadott Holokauszt Enciklopédia: „A 'kívülálló' vagy 'szemlélő' kifejezést (az angol *bystander* magyarul nézőt és bámészkodót is jelent) a holokausztot illetően két értelemben használják. Az első a külső, nemzetközi 'megfigyelőkre' vonatkozik – ők nem voltak a szó szoros értelmében vett tanúk, tekintettel arra, hogy távol voltak a konkrét eseményektől. Ezek a 'kívülállók' többnyire a nyugati szövetséges vagy semleges országokból, illetve a zsidó szervezetek tagjai közül kerültek ki. A második csoport – erre

fókuszálunk ebben a cikkben – azokból a kívülállókából állt, akik közel tartózkodtak, és gyakran fizikailag is jelen voltak az események során.

Kívülállónak nevezzük azokat a németeket, illetve más európai népek tagjait, akik közel voltak az eseményekhez, de úgy tekintik őket, mint akik nem voltak ott. Nem tartoznak sem az 'elkövetők' (*perpetrators*), sem pedig az 'áldozatok' (*victims*) közé. És nem voltak tagjai annak a kis csoportnak sem, mely az áldozatokat menteni próbálta. A kívülállókat gyakran passzívnak vagy közönyösnek nevezik. Magatartásukra jellemző például, hogy nem tiltakoztak, amikor tanúi voltak annak, hogy egyéneket csak azért üldöznek, mert zsidók, illetve a tömeggyilkosságok fázisában nem nyújtottak menedéket azoknak, akik el akartak rejtőzni.

A két szó, a 'passzív' és a 'közönyös' egymástól eltérő jelentést hordoz. A 'passzív' jelző azt tükrözi, hogy valaki 'nem csinál semmit'. A passzivitás többféle érzésből fakad: abból, hogy az embernek nincs hatalma cselekedni, félti a saját fizikai biztonságát, társadalmi nyomást érez a saját csoportján vagy közösségén belül, illetve eltűri vagy támogatja az elkövetők akcióit.

Közönyösnek azt az ember nevezik, akiből hiányzik az érdeklődés valami iránt, illetve nincs köze hozzá: apatikus. A kívülállók közönyét a zsidók nehéz helyzete iránt gyakran magyarázzák az emberek mindennapi elfoglaltságával, azzal, hogy az 1930-as évek gazdasági válságának nehézségeivel küzdöttek, és a családjuk túlélésére koncentráltak a háborús idők nélkülözései és szenvedései közepette.

A náci propaganda felerősítette a meglévő antiszemita előítéleteket, ideértve a zsidógyűlölet hagyományos, vallásos formáit, felosztotta népséget különböző etnikai háttérű csoportokra. Emiatt sok ember 'idegennek' látta a zsidókat, ami hozzájárult a passzivitás vagy apátia légkörének kialakulásához."

A kívülállókkal a történészek érthető módon jóval kevesebbet foglalkoztak, mint az áldozatokkal és az elkövetőkkel. A Holokauszt Enciklopédia cikkében is szerepel: „További kutatásokra van szükség ahhoz, hogy jobban megértsük, miként mozgósították az embereket a különböző helyeken és különböző időkben arra, hogy tegyenek vagy ne tegyenek olyasmit, amivel megkönnyítették embertársaik üldözését, illetve tömeges legyilkolását.”⁷

A Magyarország német megszállása után megalakult Sztójay-kormány legfontosabb politikai célja a „zsidókérdés megoldása” volt. Ezért a Jaross Andor vezetése alatt álló Belügyminisztérium előkészítette a magyar zsidóság deportálását, majd az Eichmann-kommandó szakértőinek közreműködésével hónapok alatt végrehajtotta azt. Konkrét tervek voltak a budapesti zsidóság központilag szervezett elhurcolására is, amit azonban végül felfüggesztettek. 1944. március 19-e után egymást követték a jogfosztó rendeletek, a zsidók számára kötelezővé tették a diszkriminációt vizuálisan lehetővé tevő sárga csillag viselését, megtiltották nekik az utazást, elrendelték a gettósítást, ahogy ezt Randolph L. Brahm 2015-ben harmadszorra is megjelent nagyszabású, folyamatosan bővített monográfiájában részletesen leírja, és felesleges megismételni.⁸

Az áldozatok, pontosabban a túlélők visszaemlékezései dominálják a holokauszt irodalmát Magyarországon is. Jóval kevesebb a forrás az elkövetőkről még akkor is, ha a háborús és népellenes bűnöket elkövető személyek bírósági peranyagait, illetve ezek feldolgozásait is ideszámítjuk. A kívülállókat, és e nagy létszámú csoporton belül is az egyszerű embereket, a parasztokat, a munkásokat, a diákokat, a háztartásbelieket ismerjük a legkevésbé. A középosztály, illetve az értelmiségiek reakcióit már jobban. Magyarországon, elsősorban Budapesten ebből a polgári rétegből került ki a zsidómentők többsége, megnyilvánulásairól az általuk segített, a vészidőszakot túlélő zsidók is beszámoltak visszaemlékezéseikben. Arról viszont, hogy az egyszerű emberek miként viszonyultak a zsidókhoz, illetve a politikai kampányok hogyan gerjesztették fel a „népi antiszemitizmust”, és az uszítás hogyan hatott a társadalomra, kevés a forrásunk.

Ezek egyike gróf Széchényi Antal visszaemlékezése. Ebben felidézi, hogy Somogy megyében 1944. március 19-e, Magyarország német megszállása után milyen tragikus következménnyel járt Sztójay Döme „quisling” kormányának megalakulása, a „hatalomváltás”. „Meváltozott a légkör. Az emberek csendben politizálni kezdtek. A nyilasok propagandája elárasztotta az egész vidéket. Barcsón szomorú látvány volt a sok, csillagot hordó zsidó. A nép zöme már nem vásárolt a zsidó üzletekben, kerülte őket, és a Hangya szövetkezetekbe ment vásárolni... Menekített, elbújtatott zsidóink önként jöttek elő, mikor megtudták, mi a helyzet. Nem akartak minket bajba hozni! És ezeknek az ízig-vérig rendes embereknek így már nem tudunk tovább segíteni.”⁹

A Magyar Rádió műsorai egészen a német megszállásig nem tartalmaztak nyíltan antiszemita, a zsidóság ellen gyűlöletet keltő anyagokat. A Magyar Távírási Iroda és a Magyar Telefontávirányító és Rádió Rt. elnöke vezérigazgatói, Kozma Miklós, majd Náray Antal Kállay Miklós miniszterelnök intencióit követve igyekeztek távol tartani a nemzeti adót a „pártpolitizálástól”. De a szerkesztők már március 19-én eltértek az addig követett műsorpolitikától: „Kilenc negyvenkor a nővérek szobájában (éppen a mellettem levőben) megszólalt a rádió. A front-hírek leadása után részletesen ismertette a Magyarság aznapi vezércikkét. Zsidózott. A magyar rádió zsidózott. Erre eddig még nem volt precedens”, írta naplójában a tizennyolc éves Kardos (később: Pándi) Pál Debrecenben, ahová ezekben az órákban érkeztek meg a Luftwaffe légi úton odaszállított desszantalakulatai.¹⁰

A Magyar Rádió uszítását a nagyváradi Heyman Éva is megörökítette naplójának március 26-ai bejegyzésében: „A rádió állandóan légiriadót jelez, vagy a zsidókat szidja, de úgy, ahogy eddig még soha. Már a bombázástól sem félek, mert még a riadó is jobb, mint a zsidózás a rádióban. Aztán beolvasnak mindenféle rendeleteket a zsidókról, hogy mi mindent nem csinálhatnak.”¹¹

Figyelemreméltó, hogy a rituális gyilkosság vádja mennyire ismert volt a kárpátaljai gettókat létrehozó csendőrök között, és 1944 áprilisában Munkácson ürügyként szolgált arra a gettóba zárt haszid zsidók terrorizálására. „A gettó lakóit rengeteg megaláztatásnak vetették alá. Például rongyos, piszkos cigányokat

hoztak be a gettóba, és a zsidóktól elvett ruhákba öltöztették őket. Egyik szombati napon, ami »fekete szombatként« vonult be a helybeli zsidó közösség legendáriumába, az újvidéki vérengzésben szerepet játszott Zöldi Márton százados utasítására kora reggel beállítottak az SS-közegek, rendőrök és tábori csendőrök, és feltörték a zsinagógát. A Tórát és minden felszerelési tárgyat kidobálták, és minden értéket elvittek. A köztudottan jámbor és istenfélő haszid zsidókat veréssel kényszerítették arra, hogy tegyék tönkre a zsinagóga és a jesiva épületeit, verjék szét azok berendezési tárgyait és bútortárait. Taleszkekkel kellett a padlót felmosniuk. Mialatt e gyászos, megalázó munkát végezték, énekelniük kellett, majd énekelve körülszaladni a templomot.

Tíz rabbit összefogtak és a csendőrörsre vittek, ahol nyilatkozatot íratnak alá velük, miszerint a pészachi pászka sütéséhez keresztény leány vérére vették. Ezért a nyilatkozatért később halálra vertek két rabbit: Reb Mojselét és a fiát.”¹²

Amikor április utolsó napjaiban, Náray lemondása után Kolozsváry-Borcsa Mihályt nevezték ki a sajtó, a rádió, az MTI és a könyvkiadás kormánybiztosának, már a vérvadás uszítás is szabad teret kapott. Az ekkor felerősödő, valószínűs „gyűlöletorgia” formáját öltő a zsidóellenes propagandát közvetlenül a német megszállás során Magyarországra érkezett, a „zsidótlanás” végrehajtásával megbízott és az egymást követő jogfosztó rendeleteket diktáló SS-akciócsoport kezdeményezte. A náci a holokauszt során mindenütt, így Magyarországon is felhasználták, ugyanakkor korlátok közé szorították, „tudományos mezbe” öltöztették és átpolitizálták a tömegek atavisztikus viszolygását a zsidóktól. Tisztában voltak a hagyományok erejével, a több nemzedékre visszanyúló előítéletek szívósságával, és táplálták őket. Erre világít rá például az az emlékeztető levél, melyet Himmler küldött Eichmann közvetlen főnökének, Ernst Kaltenbrunner SS Gruppenführer-nek, írja magyar holokauszt első történésze, a kortárs Lévai Jenő.¹³

„Himmler és Kaltenbrunner utasítására Eichmann hazug propagandát terjeszt a 'zsidó rituális gyilkosságokról.'”

Bárhol működött is Európában, Eichmann különítménye, a *Sondereinsatzkommando*, arra törekedett, hogy felszítsa a zsidóellenes érzéseket a lakosság körében, ezzel megkönnyítve a saját munkáját és biztosítva a tömegek együttműködését. A propagandához legnagyobb részben Goebbels minisztériuma szolgáltatott anyagot. Meghatározó szerepet játszott dr. Eberhardt Tauber,¹⁴ aki az energiáit éveken át szinte kizárólag ilyen ügyekre fordította.

„Himmler utasítása a „zsidó rituális gyilkosság” vádjának terjesztéséről.
A Biztonsági Rendőrség és az SD parancsnoka
Dr. Kaltenbrunner SS Gruppenführer részére
Berlin

Fernkommandostelle
1943. május
Titkos

Kedves Kaltenbrunner!

Nagy számban rendeltem példányokat a *Zsidó rituális gyilkosságok*¹⁵ című könyvből azért, hogy osszák szét az állomány tagjai között, egészen a Standardenführerek szintjéig. Több száz példányt küldök, hogy te is juttasd el a különményed tagjaihoz, azokhoz, akiknek közük vagy a zsidókérdéshez.

A könyvvvel kapcsolatban a következő utasításokat adom:

1. Azonnal indítsatok nyomozásokat a zsidók által elkövetett rituális gyilkosság ügyében mindenütt, amennyiben a zsidókat még nem evakuálták. Az ilyen típusú ügyekről nekem kell jelenteni. Ezután mi majd nyomozunk, látványos eljárást indítunk a vádak alapján.
2. Romániában, Magyarországon és Bulgáriában a rituális gyilkosságok komplex problémáját szakértőkre kell bízni. Úgy gondolom, hogy a sajtónkban közölni kell a rituális gyilkosságok eseteit azzal a céllal, hogy megkönnyítsük a zsidók elszállítását ezekből az országokból. Természetesen a Külügyminisztériummal egyeztetni kell, ami az ilyen ügyekben szükséges.
3. Kérlek, gondold át, hogy létre lehet-e létrehozni egy titkos, Angliának és Amerikának sugárzó, kizárólag antiszemita propagandát terjesztő rádióadót, együttműködve a Külügyminisztériummal. Ezt olyan anyagokkal látnánk el, mint amilyeneket a Stürmer hozott le a politikai harcok idején, és tetszene az angoloknak és az amerikaiaknak. Véleményem szerint a szenzációs tálalás igen fontos. Kérlek, lépj kapcsolatba dr. Martin SS Gruppenführerrel, hogy együttműködjünk a Stürmer csapatának valamelyik tagjával.

Angliában az emberünknek az lesz a feladata, hogy, hogy kövessen minden bírósági tudósítást vagy rendőrségi közleményt, mely eltűnt gyermekekre vonatkozik, hogy a mi rádióállomásunk pontosan számolhasson be arról, hogy ebben és ebben a városban eltűnt egy gyermek, és az eset rituális gyilkosságnak tűnik.

Összefoglalva: nézetem szerint az angolul – talán még oroszul is – folytatott, széles körű antiszemita propaganda, melyet a rituális gyilkosság vádjára építünk, nagymértékben hozzájárulhat az antiszemitizmus felélesztéséhez az egész világon.

Kérlek, vitasd meg ezeket a témákat a munkatársaiddal, és a szükséges mértékben készüljetek fel arra, hogy rövidesen konkrét javaslatokat terjesszetek elő a számomra.

Heil Hitler!

aláírás: H. Himmler

Ui. Kérlek, konzultálj a könyv szerzőjével is.
akiről majd Suchanek alezredes tájékoztat.”

Himmler leveléhez Lévai Jenő kommentárt fűzött.

„Természetesen Kaltenbrunner késedelem nélkül végrehajtotta Himmler utasítását, és a több száz példányból, melyet kapott, ellátta Eichmann különítményét. Ismeretes, hogy Eichmann Budapesten több alkalommal is idézett a könyvből, hogy mutassa, mennyire tájékozott az ilyen és hasonló ügyekben.

A tőle kapott parancsok alapján járt el Ballenstein SS *Hauptsturmführer*, aki a budapesti német követségen dolgozott, és kizárólag ilyen propagandatémákkal foglalkozott. Ő felügyelte Bosnyák Zoltán 'Zsidókutató Intézetét', így a könyvben szereplő hazugságokat a *Harc!* című illusztrált antiszemita hetilap közölte.”

Himmler levele Magyarországon kevésbé ismert, fontos, dokumentum. Különösen az, ha összevetjük az 1943. október negyedikén és hatodikán Posenben (ma: Poznań) tartott beszédével. (Az előbbi 92 SS tiszt, az utóbbit a megszállt területek kormányzati tisztviselői előtt tartotta.) A „birodalmi SS vezető” mindkettőben foglalkozott a még abban évben várhatóan megoldott „zsidókérdéssel”. Méltatta azt az áldozatot, amit alárendeltjei, a tömeggyilkosságok elkövetői az „ügy” érdekében hoztak, de ezekben már nem tért ki a vérvád központi jelentőségére a nácik antiszemita propagandájában. Viszont fél évvel azelőtt írt levelében a rituális gyilkosságokról szóló híreket még olyan eszköznek tartotta, melyek felhasználhatók a romániai, magyarországi és bulgáriai zsidók ellen, elő lehet készíteni velük az „elszállításukat”.

1944. május 20-án, a *Harc!* című hetilap első száma nagyméretű rajzot közölt a címlapján, mely Solymosi Eszter, a kis libapásztorlány „lesakterolását” jelenítette meg. A kép felidézhetővé, láthatóvá tette a zsidók pokoli és konspiratív természetét, és minden rágalmozó érvelésnél hatékonyabban indokolta meg, hogy Magyarországnak minél előbb meg kell szabadulnia a „sátánfajzatoktól”. A szó és a kép egyértelműen azt sugallta, hogy a fiatal, lekötözött lány, akinek épp elvágják a torkát, maga Magyarország. Vele a *Harc!* olvasói a zsidók kiszolgáltatott áldozatának érezhették magukat, amikor Auschwitzban naponta magyar zsidók ezreit gyilkolták meg. A rituális gyilkosságokról szóló rémtörténetek felkeltették a zsidóktól való ösztönös szorongást és félelmet a többségi társadalomban, felszabadították az elfojtott, agresszív ösztönöket. A vérvádas cikkeket sorozatban, egészen 1944. decemberi megszűnéséig közlő *Harc!* hatása elemi erejű volt. Táplálta és fenntartotta az irracionális, érzelmekre ható bűnbakképzést, a ragályos, ön- és közveszélyes gyűlöletet. „Üzenete” magával ragadta mindazokat, akiket a már előzőleg hivatalos doktrínává vált, törvényekben is megtestesülő antiszemitizmus megfertőzött, és egészen a világháború végéig, sőt, utána még évekig hatott.

A viktimizáció – mely napjainkban is hatékony eszköz a palesztin szervezetek, és támogatóik számára az Izrael elleni gyűlöletkeltésben – visszatérően jelen volt a fajvédők, majd Imrédy Béla és Szálasi Ferenc beszédeiben és írásaiban, a szélsőjobboldali és antiszemita sajtóban. Amikor azután 1944 márciusában a Vörös Hadsereg elérte a „történelmi határokat” a Keleti-Kárpátok térségében,

és a hosszabb ideje manipulált magyar társadalom számára a „zsidó fenyegetés” konkrétta vált, az előítéletekkel átitatott közvélemény mint „szükséges rosszat” elfogadta a német megszállás után két hónappal megkezdett deportálásokat.

1944. április elejétől felerősödött az antiszemita, nácibarát propaganda, mely a rádió műsoraiban, plakátokon és sajtótermékekben megjelenő vizuális üzenetekkel „bombázta” a magyar közvéleményt. Figyelemre méltó tény, hogy a magyarországi holokauszt alatt, az 1944 márciusát követő egy évben a propaganda folyamatosan vádolta a zsidókat rituális gyilkossággal, vagyis a legprimitívebb formában volt jelen volt a vérvád. Nemcsak a politika által transzformálva, törvényként és rendeletként, de a vidéki zsidóság deportálásának megindulása után az eredeti, „középkori” formájában is. Heltai Jenő jegyezte fel 1944. május ötödikén a naplójába: „Kiss Feri tegnap két Liszt Nándor-verset és Erdélyi József Solymosi Eszterjét bömbölte bele a rádióba.”¹⁶

Ezek a versek a „kollektív áldozatiság” ellenállhatatlanul vonzó, nárcisztikus üzenetét hordozták, és a későbbiekben többször is szavalták őket a Magyar Rádióban. A műsorkészítők arra is törekedtek, hogy a hallgatók rögtön levonják a következtetéseket. „Május 4-én este, nem sokkal a versek elhangzása után, a rádióhallgatók *A zsidókérdés Magyarországon* című sorozat nyitó előadását hallották. Az előadásokat Bosnyák Zoltán, a Zsidókérdést Kutató Magyar Intézet igazgatója írta, és hetente egy-két alkalommal sugározták. Az utolsó, harminckettedik adás augusztus 29-én hangzott el, és a Magyar Rádió történetének addigi leghosszabb egybefüggő programját zárta le. Az előadások, amelyeknek könyv formában is meg kellett volna jelenniük, mintha szócikkei lennének a magyar antiszemitizmus képzeletbeli enciklopédiájának, egy jövőbeli tudáskánon elemei.”¹⁷ Bosnyák a programban huszonöt előadást tartott, a szövegek fennmaradtak. A címeket Sávoly Tamás ismerteti. „A magyar fajvédelem előharcosait” (Istóczy Győzöt, Simonyi Ivánt és Verhovay Gyulát) méltatva részletesen beszélt a tiszaezlári vérvádról. Utolsó, már 1944 augusztusában elhangzott előadásának címe: *A zsidókérdés végleges megoldása*.¹⁸

A Sztójay-kormány hozta létre a „Zsidókérdéskutató Magyar Intézetet” (ZsMI). Ennek a hetilapja volt a *Harc!*, melynek első száma 1944. május 20-án jelent meg, Eberhard von Thadden, a német külügyminisztérium Inland II. osztálya zsidóügyi szakértője, aki már egy héttel a tömeges deportálások kezdete után Budapestre látogatott május 25-ei, illetve 26-ai keltezésű jelentéseiben értékelte a zsidóellenes akciókban részt vevő német szervek tevékenységét, jelen volt a ZsMI megnyitásán. Beszámolót küldött róla Berlinbe Horst Wagnernek, aki hozzá hasonlóan aktív szerepet játszott a holokauszt végrehajtásában. Paksa Rudolf a *Múltunk* című folyóirat 2018. januári számában idézi a német tisztviselő levelét, melyben beszámol arról, hogyan fogadta a fővárosi közönség a ZsMI hetilapjának megjelenését. „Az intézet egy eredetileg zsidó klubban lett elhelyezve a város központjában. Úgy látszik, eleinte főként a 'zsidóakció' propagandisztikus alátámasztásában lesz feladata. E célból *Harc!* címmel ad ki egy Stürmer-szerű újságot. Az első szám a múlt héten 50 000 példányban jelent meg

és egy órán belül elfogyott. A lapot Budapesten szabályosan kitepték az eladók kezéből. Különösen azt figyeltük meg, hogy a lap az árják körében is fogyott.”¹⁹

A téma iránti érdeklődésre való tekintettel jelentette meg újra Püski Sándor Bary József *A tiszzaeszlári bűnper* című, először 1933-ban kiadott emlékiratait. 1944-ben ez a könyv már az ötödik (!) kiadásban jött ki, és jól fogyott június 16-án, a könyvnapon. Este adták elő Budapesten, a Madách színházban Kádár Lajos és Dövényi Nagy Lajos közös művét, az *Ártatlanok* című, uszító színdarabot. Ezt egy vándor színtársulat három éve Endre László támogatásával több helyen is játszotta Pest megyében, de Keresztes-Fischer Ferenc belügy-miniszter a fővárosi bemutatót 1941 áprilisában megakadályozta. A „magyar Jud Süss”-nek nagy sikere volt, a pesti bemutatón Endre László, Jaross Andor, Baky László, Doroghi Farkas Ákos és más, prominens antiszemita tapoltak a színészeknek.²⁰ A darabot telt házzal, sorozatban játszották, majd szeptemberben, és október 15-e után újra műsorra tűzték. 1941 januárja után újra nagy sikere volt a *Jud Süss*-nek is, összesen több százezren látták. A hírhedt náci film megismételt bemutatóját 1944 májusában rendezték meg a Corvin moziban. A díszelőadáson Sztójay Döme miniszterelnök is részt vett.

A ZsMI kezdeményezte azt is, hogy filmesítsék meg Marschalkó Lajos nyilas újságíró *Tiszaeszlár – a magyar fajvédelem hőskora* című, először 1943-ban megjelent könyvét. Patkós György és Dövényi Nagy Lajos megírta a forgatókönyvet, megtették az előkészületeket is, de a produkció a háborús események miatt nem készült el.

A *Harc!*, a „magyar Stürmer” már az első számában közölt egy rajzot, mely eredetileg a *Füstölő* című „antiszemitiko-satyrikus” élclap 1882. november elseji számában jelent meg. Ezen a lekötözött keresztény lány, Solymosi Eszter látható, akit karikatúra-szerűen megjelenített zsidó sakterek vesznek körül. Az egyik már vágja a torkát, ketten pedig edényekbe fogják fel a tányérba lecsorgó vért. A kép aláírása: „Egy hang a zsidóságból. Csak rajta, szaporán! Ezzel is kevesebb lesz egy gójjal, minden csöpp vére egy örökké tartó átkot mos le bűnös nemzetünkről. Egy után valamennyi!” Bosnyák Zoltán és Levatits László újságjában az is olvasható, hogy e rajz miatt az ügyészség 1882-ben sajtópert indított a *Füstölő* ellen, és a szerkesztőt, Bartalits Imrét elítélték. A *Harc!* második, 1944. május 27-én megjelent száma közölt egy másik, több mint hatvan éve íródott vérvadás verset is, ami miatt az ügyészség egykor szintén vádat emelt, és amit ez a hírhedt kép „ihletett”.

„Egy ártatlan lány fekszik kötözve;
Körötte látni sátáni arcokat
S vérszopó fajzat gonosz csoportja
Az ártatlan lánynak vérét ontja.
Borzongat rá a pusztá gondolat!
S az ártatlan lánynak szüzi vérét
Pokoli kéjörömmel ízlelik...

Hah! Isten! Ég és földnek alkotója,
Ki látod, mit rejt a bűnös zsinagóga,
Miért nem csapod közé mennykövid?"

Figyelemreméltó, hogy a nyilas propaganda milyen tudatosan idézte fel az első, 1875-ben, Istóczy Győző parlamenti szereplésével kezdődő első hazai anti-szemita hullámot, az akkori uszítást.

Természetesen új versek is születtek, 1944 tavaszán és nyarán sok más költőt „megihletett” a magyar zsidók „megérdemelt sorsa”, ahogy ezt a *Szép Versek 1944* című, 2020-ban megjelent „abszurd antológia” dokumentálta.²¹ Az *Ország*, a *Magyar Ünnepe*, az *Egyedül Vagyunk*, az *Összetartás*, a *Nép*, a *Magyar Élet* vagy a *Harc!* című nyilas, illetve szélsőjobboldali lapokban megjelent versek szerzői hitelesen számoltak be arról, amit átéltek, illetve közvetlen közlőről láttak, a zsidók diszkriminációját, gettóba kényszerítését, majd deportálását. A költők, akik előszeretettel azonosultak Krisztussal, személyesen nem vetemedtek erőszakra, de arra buzdítottak, és a valóságnak megfelelően fejezték ki a korabeli magyar társadalom többségének gondolatait és érzéseit.

Alföldi Géza, Szálasi Ferenc „házi költője”, Erdélyi József, Liszt Nándor vagy Géza Ottó valóban úgy érezték, hogy a történelem őket igazolta. A gyűlöletük őszinte volt, és mélyről jött. Utóbbi szerző *Beszélgetés egy pléh-Krisztussal* című, a deportálások idején megjelent hosszabb versében szövetséges légierő bombázásaiért a zsidókat, „ezt a földön szétbitangolt népet” teszi felelőssé, és azokat is ostromozta, akik megkeresztelkednek. Elég, ha itt két versszakot idézek:

Zsidók bűnét miért mi keserüljük,
miért tűröd ezt a szörnyűséget.
Hogy most gúnyból, átmenő időre
Istenüknek válasszanak téged?

Húsz évszázad nem volt elég nekik,
Ezért vagyok, látod, forradalmár,
Adj korbácsot pléh-Krisztusom nekem:
Egyházadban újból sok a kalmár.

És két strófa Alföldi Géza *Üzenet* című verséből is, melyet a májusi bombázások ihlettek:

A Sátán népe, poklok söpredéke
s nekem ökölbe szorul két kezem!
Van itt e földön egy régi jó mondás,
ha ezt citálok, tán nem vétkezem.

Kacagjatok csak diadalmas képpel,
Míg mi konok hittel temetgetünk!
Kiáltó hangon esküszöm: kitartás,
utoljára mégis mi nevetünk!”

Persze, voltak magyar költők, akik egészen más hangon szólaltak meg. Igaz, a verseiket nem nyomtatták ki, nem juthattak el a korabeli magyar közvéleményhez. A legnagyobbak egyike, Radnóti Miklós *Töredék* című, 1944. május 19-én írt versében érzékelteti, hogy mi zajlott a tömegek lelkében a német megszállás után, amikor a Sztójay-kormány politikájának legfőbb céljává tette a „belső ellenségnek” nyilvánított zsidóság elleni harcot.

Oly korban éltem én e földön,
mikor az ember úgy elaljasult,
hogy önként, kéjjel ölt, nemcsak parancsra,
s míg balhitekben hitt s tajtékozott téveteg,
befonták életét vad kényszerképzetek

Oly korban éltem én e földön,
mikor besúgni érdem volt s a gyilkos,
az áruló, a rabló volt a hős, –
s ki néma volt netán s csak lelkesedni rest,
már azt is gyűlölték, akár a pestisest.

Oly korban éltem én e földön,
mikor ki szót emelt, az bujhatott,
s rághatta szégyenében ökleit, –
az ország megvadult s egy rémes végzetten
vigyorgott vértől és mocsoktól részegen.

Oly korban éltem én e földön,
mikor a gyermeknek átok volt az anyja,
s az asszony boldog volt, ha elvetélt,
az élő írigylé a férges síri holtat,
míg habzott asztalán a sűrű méregoldat.

.....

Oly korban éltem én e földön,
mikor a költő is csak hallgatott,
és várta, hogy talán megszólal újra –
mert méltó átkot itt úgysem mondhatna más, –
a rettentő szavak tudósa, Ésaías.

Jellemző, hogy bár a vers a magyar középiskolák irodalmi tananyagában szerepel, a tanárok nem teszik fel a kérdést: milyen „balhitekben hitt s tajtékozott téveteg” a korabeli ember, s miféle „vad kényszerképzetek” fonták be az életét? Pedig Radnóti pontosan utal annak a „lelki járványnak” az eredetére, mely elhatalmasodott a kortársak jó részén: „habzott asztalán a sűrű méregoldat”. Ez nem más, mint az immár kizárólag szélsőjobboldali és antiszemita sajtó és rádió, no meg a politikai gyűléseken, a honvédség alakulataiban és az oktatási intézményekben szétáradó uszítás. Ennek hatását 1944. március 19-e, a német megszállás után már semmi sem ellensúlyozta: a „gyűlölet kórusából” kirívó újságokat ugyanis betiltották, az ellenzéki pártokat és a szakszervezeteket feloszlatták.

1944 tragikus tavaszán már készen állt az a gondolatvilág, mely aztán fél évvel később, a nyilas államcsíny után később Kun András ferences páter a nyilas hatalomátvétel után tettekre, tömeggyilkosságra sarkallta anélkül, hogy a legkisebb kétely ébredt volna benne arra nézve, hogy Krisztus tanításait követve cselekszik-e.

A hívők lelki életét meghatározó, Krisztussal való érzelmi azonosulásnak fontos szerepe volt a második világháború alatt, s ez a felsorolt többi korabeli költő versében is tükröződött. Ekkor a keresztény vallási élet egész Európában intenzív volt, és a hívők a válságos helyzetben eligazítást, erkölcsi támaszt vártak egyházuktól.

Kunt Gergely történész korabeli naplókat feldolgozó tanulmányából²² kiderül, hogy a korabeli magyarok viselkedését legnagyobb részben a „passzív alkalmazkodás” jellemezte, ami összefért a meggyökeresedett zsidóellenes előítéletekkel. Ezek megerősítésében, súlykolásában 1944–45-ben szerepet kapott a nyilas propaganda, mely a zsidókat tette felelőssé a háború pusztításaiért, a szövetséges légierő bombázásaiért. Ezt az üzenetet a plakátok, a rádió, a politikusok beszédei, az újságok és a röplapok egyaránt közvetítették. A bűnbakképzés azért volt annyira hatékony, mert a társadalmi tudat mélyén sokáig elfojtott vérvádra épült.

Róth Miklós emlékiratában leírja, hogyan fogadták a helybeliek az 1944. június másodikán, a Debrecent ért pusztító légitámadás után a gettóból romeltakarításra kivezényelt fiatal zsidókat. „Két nap múlva, kora reggel, a gettó kapujánál hármas csapatokban fel kellett szállnunk egy katonai teherautó platójára. Találgattuk, hova visznek. Út közben fiatal emberek mellett mentünk el, akik az öklükkel fenyegettek, amikor észrevették rajtunk a sárga csillagot. Amit ezért tőlünk telhetően igyekeztünk álcázni.

Rövid utazás után megérkeztünk meg a vasút túloldalán, kissé a városon kívül található negyedbe. Az érintetlen városközpontot elhagyva sok lerombolt házát fedeztünk fel, és ettől megnémultunk. Még egymáshoz sem mertünk szólani. Kísérőnk utasított: készüljünk fel, hogy a bombázás egyik áldozatát szállítjuk el a teherautón. Ezután elment, csak a sofőr maradt velünk. Igyekeztünk kevéssé feltűnően viselkedni, incidenstől tartva, vagyis hogy újra célpontjai lehetünk a gyűlölet megnyilvánulásának.”²³

Az éles szemű Fenyő Miksa már 1944 nyarán azt latolgatta, milyen hatással lesz a magyar társadalomra és a politikai életre a szabadjára engedett, intenzív lélekmérgezés, mely a nyílt, vérvádas uszításra épült. *Az elsodort ország* című naplójának július 11-ei bejegyzésében ezt írta: „És mi lesz, ha innen kiverik a németeket, és a megszálló hadsereg parancsnoka vagy akár az akkori magyar kormány eltörli a differenciális törvényeket, és én újra teljes jogú, független polgár leszek? Akkor már újra magyar leszek, akit minden magyar testvéremnek vagy mondjuk a közvélemény magyarnak fogad el? Attól félek, hogy nem. Attól félek, hogy az ifjúság, amelyet gyűlölni tanítottak, amelyben a zsidóság iránt táplált megvetés a felsőbbrendűség érzését fejlesztette nagyra, a háború és a háború elvesztése által gyökeret vesztett rétegek, a hatalmi pozíciójuktól megfosztott náci pribékek, az új versenytársak által üzleti érdekeikben veszélyeztetett textilkereskedők, egyszóval a megmételtyezett közvélemény nehezen lesz kapható verdiktjének megváltoztatására, s rögtön alakul majd politikai párt, nyílt vagy titkos szervezet, mely majd erre a közvéleményre próbálja felépíteni a maga befolyását.”²⁴

A nyilasok még 1945. január végén is gátlástalanul éltek a zsidók elleni gyűlöletkeltés hagyományos, primitív módszerével. És a csak felületesen átstilizált vérvád még ekkor, a nyilvánvalóan elvesztett világháború utolsó hónapjaiban is hatott, megbénította a zsidó munkaszolgálatosok iránt esetleg spontán módon feltámadó szolidaritást. A fejlécén nyilaskereszttel megjelenő hetilap, a *Köszegi Hírek* 1945. január 20-ai számában jelent meg Pándy László írása, *A gójok legjobbját öld meg!* címmel, melyben arról értekezett, hogy a zsidóság „a világ legvérszomjasabb népe”.

Végül a vérvádak, illetve a vérvádas előítéletek szívósságának és továbbélésének nehezen cáfolható bizonyítéka az a tény, hogy Magyarországon 1945 és 1948 között is jelen voltak, közvetlenül és transzformálva éreztették hatásukat a koalíciós időszak közéleti harcaiban.

A második világháború után fellángoló antiszemitizmus megnyilvánulásai- ból következtéseket lehet levonni a második világháború utolsó évében, 1944. március 19-e után végrehajtott holokauszt magyarországi támogatottságáról, a tömegek magatartásának érzelmi motivációiról. E tekintetben Jan T. Gross koncepcióját követem, illetve próbálom meg kibontani, hazai tapasztalatok alapján. Abból indulok ki, hogy bár a Wehrmacht által 1939 szeptemberében lerohant Lengyelország hagyományai, illetve politikai helyzete alapján különböztek a csak 1944 tavaszán megszállt, de továbbra is Németország szövet-ségeseként harcoló Magyarországtól, a holokausztban „kivülállóknak” számító tömegek mentalitása, illetve viszonyuk a zsidókhoz mindkét országban hasonló volt. A jedwabnei parasztok többé-kevésbé hasonlóan gondolkodtak, mint a kun-madarasiak, a nélkülöző kielcei munkások indulatai összevethetők az éhező miskolciakéval.

Ugyanakkor a „zsidókérdést” illetően hangsúlyozni kell a fontos különbsé- get is a lengyelek és a magyarok között. Ez abból fakadt, hogy Magyarországon

a holokausztra rendkívül későn került sor, és a tömeges deportálások időszaka 1944 áprilisa és júliusa közé esett. Mivel Horthy Miklós kormányzó, aki március 19-e után is a helyén maradt, július 8-án felfüggesztette a már előkészített budapesti deportálásokat, a mintegy 200 ezresre becsült fővárosi zsidóság háromnegyede a háború szerencsés alakulása miatt túlélte a vészkorszakot. És a folytatás is különbözött, legalábbis átmenetileg. 1945. november 4-én Magyarországon viszonylag szabad országgyűlési választásokat tartottak. Ezen a moszkvai emigrációból hazaérkezett, zsidó származású Rákosi Mátyás vezette Magyar Kommunista Párt, bár megsemmisítő vereséget szenvedett, megtarthatta a hatalmát. Ugyanakkor a Boleslaw Bierut vezette Lengyel Munkáspárt, melyben jóval kevesebb zsidó származású kommunista vezető volt, mint a magyar pártban, csak ahhoz járult hozzá, hogy a tömegek 1946. június 30-án egy manipulált népszavazáson nyilvánítsanak véleményt a szovjet megszállók által Lengyelországban bevezetett rendszerről.

1945-ben és 1946-ban a Lengyel Munkáspárt és a Magyar Kommunista Párt eltérő módon viszonyult a holokauszt túlélőkhöz. Az előbbi viszonyát a zsidókhoz Jan T. Gross „jóindulatúan semlegesnek” nevezte. Tény, hogy az LMP az öt évi német megszállás után, mely alatt a lengyel zsidóság 95 százalékát kiirtották, a „hideg polgárháború” viszonyai között nem nyújtott elegendő védelmet a zsidóknak a tovább élő gyűlölet agresszív kitöréseivel szemben. A lengyel kommunisták passzivitását magyarázza, hogy vezetőik tisztában voltak pártjuk népszerűtlenségével, amit a szovjet megszállás idézett elő. Sztálin eldöntötte, hogy Lengyelországban, bár tesz átmeneti politikai engedményeket a nyugati közvélemény megnyugtatóására, nem rendeznek általános választásokat. Ugyanakkor az MKP 1946-ban még új választásokra készült, ezért intenzív, bár burkolt antiszemita kampányt indított a „feketézők” és a „spekulánsok” ellen szavazótáborának növelésére. Ez felszínre hozta a tömegek antiszemita indulatait, ami pogromhoz és a népitéletekhez vezetett.

1945 októberében felbukkant a vérvád Kaposváron, majd 1946. május elején Budapesten, a Teleki-téren. Az ott kitört hisztéria országszerte visszhangot keltett, két hét alatt eljutott Kunmadarasra, ahol szerepet játszott pogromban Számos helyen észlelték, elsősorban Kelet-Magyarországon és a nagy iparvárosban, Miskolcon is, ahol előbb két zsidó malmost, majd egy szintén zsidó származású rendőrtisztet lincseltek meg a feldühödött vasmunkások és bányászok. Ezeket az eseteket az összes rendelkezésre álló forrásra építve, mélyebben elemzem.

Edgar Morin francia szociológus a társadalmi válság jelenségét elemzi a *La rumeur d'Orleans* (Orleans-i szóbeszéd) című könyvében. Ebben az 1969 májusában (!) elterjedt, a város zsidó ruhakereskedőit francia lányok elrablásával vádoló pletyka hátterét próbálta felderíteni. Megállapításai alkalmazhatók az egyre súlyosbodó és 1944-ben, 1945-ben és 1946-ban kulmináló válsággal küzdő Magyarországra is.

„A krízis, eredeti, orvosi értelmében olyan rendellenességet jelent, mely lehetővé teszi a diagnózist. A krízis, mely alapvető klinikai információ a fiziológiában

és a pszichológiában, számunkra antropológiás jelenség, mely szerepel korunk interdiszciplináris elméletet alkotó gondolkodójánál, Marxnál és Freudnál is. Tekintsük át a válság fő ismérveit Marx és Freud szerint.

1. A krízis feltárja a valóságos jelenségeket (akár rendszerről, akár folyamatról van szó), ténylegesen kiemeli a latens vagy felszín alatti tényeket, melyek a társadalmi tudattalanban rejtőznek.

2. A krízis jelentőséggel ruházza fel a valóság konfliktusait, melyek a társadalom mélyén rejtőznek, de élet-halál fontosságúak, és felhívja a figyelmet a társadalmi közeg dialektikus és ellentétekkel terhelt természetére.”²⁵

A válságok lehetnek helyiek, és kiterjedhetnek az egész társadalomra is. Mindig többféle okra vezethetők vissza, és felerősítik a bűnbakképzést. A vérvádak története azt mutatja, hogy hisztériák rendre több, egymással összefüggő, súlyos krízis idején törtek ki. Hatásukra az egyes helyi közösségek az „anómia” helyzetébe kerültek: a kontrollt veszített emberek hatályon kívül helyezték a törvényt és az erkölcsi normákat a zsidókkal kapcsolatban. Csak emlékeztetőül: az anómia görög szó, féktelenséget, törvénytelenséget, törvénytelen állapotot jelent. Emile Durkheim szerint az anómia a társadalmi viselkedést szabályozó normák meggyengülése, melynek következtében elterjednek a deviáns viselkedések.

1945-ben és 1946-ban nemcsak a háborús pusztításokat szenvedett, gazdasági és politikai válsággal küzdő Magyarországon merült fel a vérvád, mint az antiszemita tüntetések és erőszakcselekmények hivatkozási alapja, hanem az újra Romániához tartozó, de szovjet katonai megszállás alá került Erdélyben is több helyen felbukkant.²⁶

Megjelent Szlovákiában is, 1945. szeptember 24-én, Tapolcsányban. Két magyar zsidó orvos elkezdte a helyi gyerekek járványos betegségek elleni oltását, ami zavargáshoz vezetett. Az esetről részletesen írtam *Az utolsó vérvádak* című, 1995-ben megjelent könyvemben, A szlovák változat című fejezetben. A legtöbb áldozattal járó pogrom a lengyelországi Kielcében történt. Itt 1946. július 4-én negyvenkét holokauszt-túlélőt gyilkolt meg a felizgatott tömeg azzal az ürügygel, hogy egy eltűnt lengyel gyermek, Henryk Blaszczyk húsából kolbászt készítettek.²⁷

Ma már szinte lehetetlen rekonstruálni, hogy az „egyszerű emberek” egykor hogyan vélekedtek a zsidókról. Feltételezhető, hogy a népi tudatban évszázadokig lappangtak áthagyományozott zsidóellenes előítéletek és vádak, melyeknek kevés nyoma maradt. Ezek csak válságos helyzetekben merültek fel, és akkor gerjesztettek hisztériát, amikor a körülmények kedveztek a kollektív pszichózis kitörésének. A „passzív tudás” formájában tovább élő előítéletek válságos helyzetekben „összesűrűsödtek”, indulatokat gerjesztettek. A gyakran erőszakos cselekményekben, a zsidók elleni szóbeli és tetteges inzultusok formájában megnyilvánuló vérvád-hisztériáknak csak akkor maradt írásos nyomuk, ha a hatóságok is közbeléptek. Megdöbbentő, hogy a vérvádakra, a zsidóellenes zavargásokra évtizedekkel később is milyen jól emlékeztek az emberek.

1994-ben, amikor Szegváron forgattunk dokumentumfilmet, a helyiek hosszan, és még mindig indulatosan idézték fel az 1948 pünkösdjén történt, máig emlékezetes ügyet.²⁸

Állíthatjuk, hogy a vérvád történelmi kontinuitása a holokauszt előtt, alatt és egy ideig még utána is fennállt, és a zsidógyűlölet mint „lelki fertőzés” a 20. század második harmadában, 1945 után még közel két évtizedig, bár csökkenő mértékben, de hatott az európai tömegek tudatára. Enélkül nem igazodunk el a szövevényes ügyek és esetek tengerében, s még csak kísérletet sem tehetünk olyan elméleti keret megalkotására, mely logikus tömeglélektani magyarázatot ad a holokausztra.

Közvetlenül a második világháború után Magyarországon kutatások indultak azzal a céllal, hogy magyarázatot találjanak a holokauszt folyamán elkövetett, racionálisan nem magyarázható és az utolsó pillanatig folytatódó gyilkosságokra. Ekkor a vézskorszakot túlélte pszichológusok arra törekedtek, hogy feltárják a nemrég lezajlott kollektív tragédia lelki okait. A Ferenczi Sándor által alapított „budapesti iskola” belső köréhez tartozó analitikusok 1945 nyarán a Lipótmezőn két ankétot is tartottak, „A közelmúlt lelki fertőzéseiről” és a „A beteg néplelekről és annak gyógyításáról”.²⁹ Az ankétot aktívan közreműködött Hermann Imre, aki szinte már a pesti gettóban, a felszabadulás előtt hozzákezdett úttörő könyve, *Az antiszemitizmus lélektana* megírásához.³⁰

Érdeemes felidézni az akkor felvetett gondolatokat. A magyar pszichológusok 1945-ben a későbbi kutatókhoz hasonlóan világítottak rá az összefüggésre a 16. században kibontakozó boszorkányhit és démonológia, valamint az Európában ugyanekkor elterjedő vérvádas hiedelmek között.

Gleimann Anna pszichológus az 1945-ös budapesti ankétot felhívta a figyelmet arra, hogy a boszorkányok és a zsidók esetében egyaránt a képzelte veszélyt elhárító csoport válik üldözővé, s a támadó ösztön, valamint a félelem és a bűntudat felkeltésével sikerül céljai számára megnyerni a többséget. „Ez a csoport a tömeg elé hamis célt tűz ki koholt vagy torzított sérelmekkel, felkelti bennük az ősi indulatokat és ösztönöket és ezzel azt a csalárd szükségletet, hogy védekezzenek, megtoroljanak és jogukba helyezkedjenek. Valódi értékeiket elleplezik ezzel, és készek vakon rohanni a saját romlásukba. Ennek a módnak természetesen bűnbakra van szüksége, amit a tradíció szolgáltat.”

Az antiszemita törvények és rendeletek, a zsidók jogfosztása, gettókba zsúfolása, majd deportálása népes tömegek vágyait váltotta valóra, mégpedig oly módon, hogy tagjaik válláról levette a felelősséget, ráadásul a hatóság az áldozatok javainak egy részét szétosztva még a passzív támogatókat is megjutalmazta. „A nemzetiszocializmus egy ígéret teljesedése volt, egy álom megvalósulása. A faji antiszemitizmus teóriái csak megszilárdították az eszméket azáltal, hogy rendszerezték, és végrehajtási tervvé alakították őket, melyeket a nácik kiviteleztek”, állapította meg később Jakov Katz izraeli történész.³¹

A szuggesszív példaadáson alapuló ösztönös tömegkövetés, a lelki fertőzöttség a racionális egyéni érdek mellőzéséhez, a kritikai gondolkodásmód

kikapcsolásához vezet. „A cselekvési szabadságában megnyirbált társadalomban egy felelőtlen vezető tébolya egész tömegeket ragadhat el. A félelem, hogy a felemelkedés ígéretéből kimaradhatunk, vak tömegőrületté lesz”, írta az 1945-ös lipótmezei ankét résztvevője, Harkai Schiller Pál. Ugyanő hívta fel a figyelmet arra, hogy a megtévesztett tömeg tagjai később sem képesek felfogni, hogyan kerültek a lelki fertőzés hatása alá.

Pszichológusok és történészek megegyeznek abban, hogy már a holokauszt megelőzően kialakult egy szinte felismerhetetlen mélységű „gyűlölettömeg” a zsidók ellen Európa keresztény népeiben. A „mérgeanyag” a felhalmozódása összefügg Jézus meggyilkolásának történetével, illetve ennek értelmezésével, hiszen az evangéliumok és a bennük rejlő keresztény morál ezek köré szerveződik. „Az antiszemitizmus lényege az Isten elleni tudattalan lázadás. Júdás alakja magába sűríti mindazt, ami Krisztusban elrettentő, büntudattal teljes. Júdás árulja el Istent, Júdásnak kell lakolnia a gyilkosság bűnéért. De Júdást a kereszténység büntudata mintegy lehasította Krisztus alakjáról, hogy tiszta és imádandó maradjon, s így úgy termeli ki magából a zsidók ellen a Krisztus-gyilkosság vádját, hogy közben önmagát e vád alól tisztára mossa. Itt is, ott is a kivetítés lelki mechanizmusa működik. Amikor a lázadás, a kétely Isten és Krisztus ellen felüti a fejét, mintegy ellenintézkedésként tör elő a zsidó vádolása: nem mi vagyunk istentelen gyilkosok, hanem ők azok”, írja Hermann Imre.³² Ő a Lipótmezőn tartott előadásában a később Szondi Lipót által a „Káin-kategória” jellemzőjének tartott projekcióval magyarázza a zsidók elleni gyűlölet kitörését azon keresztény tömegekből, akik elfordultak Istentől, s ezt a bűnüket a válságos időszakban a zsidókra vetítették ki.

A „lelki fertőzöttség”, az előítélet, a szorongás és a félelem által kiváltott zsidóellenes agresszió tanulmányozására a posztholokauszt időszak a legalkalmasabb, különös tekintettel arra, hogy Magyarországon erről az időszakról, 1945-ből és 1946-ból sok, igaz, nehezen hozzáférhető forrás maradt fenn. Könyvemben az azóta született szakirodalomra támaszkodva folytatni próbáltam a lipótmezei ankétokon részt vevő pszichológusok törekvéseit. Ezeket akkor megakadályozták a domináns helyzetben levő kommunista pártvezetők és ideológusok, akik mindenáron a saját korlátolt politikai értelmezésüket, az antiszemitizmust akarták ráerőltetni a magyar társadalomra. Ami azonban már akkor, a posztholokauszt időszakban csődöt mondott, majd sorozatos válsághelyzetekhez és tragikus konfliktusokhoz vezetett.

Bár a zsidók elleni vérvád, illetve a rituális gyilkosság vád kialakulásával, tömegelektani elemzésével sokan foglalkoztak, átfogó elmélet még nem született. Ez nem meglepő, tekintettel a jelenség hiányos, illetve tendenciózus dokumentáltságára, mélységes irracionálisására, a kollektív pszichózis és a belőle kiinduló agresszió amorf jellegére.³³

A vérvádak pszichológiai értelmezésének két fő iránya van: az analitikus, mely a század elejére vezethető vissza, és a tömegelektani, mely újabb keletű. A két elmélet összekapcsolódik, de bizonyos pontokon még mindig hiányos.

A vérvád nemcsak az ösztön én félelmeinek és szorongásainak kivetülése, archaikus minták alapján, de köze van a felettes énhez kötődő hiedelmekhez is. Hiszen a rituális gyilkossággal szerzett vérrel a zsidók a titkos összeesküvést pecsételik meg, a keresztény világ feletti uralmukat alapozzák meg vele. „A felettes én típusú sztereotípiák a polgári értékekhez fűződő ambivalens attitűd termékeiként akkor jönnek létre, amikor a társadalom már méltányolja a szóban forgó értékeket, de még nem képes a megvalósításukra. A többség leértékelő tudati mechanizmussal védekezik azokkal szemben, akiket ezen értékek hordozóinak tart. Antiszemitizmus akkor keletkezik ebből, ha a frusztrált többség a magától megkülönböztetendőnek érzett zsidó kategóriához társítja a sikerességet. A kudarcérzet okán keletkező feszültséget csillapítani hivatott racionalizáció ez esetben antiszemitizmusként mutatkozik meg”, írja erről Csepei György.³⁴

Erre az előtéltre épült a széles körben elterjedt vélekedés, hogy a zsidóknak túl nagy a befolyásuk a politikában, ahogy a sajtóban, a tudományban és a művészetben is, és e mögött „zsidó összeesküvés” húzódik meg. A teóriát a 20. század elején a *Cion bölcseinek jegyzőkönyve* című nagyhatású röpirat fogalmazta meg, ami az orosz cári titkosszolgálat, az Ohrana megrendelésére készült, de a nácik is széles körben terjesztették.

Az 1945 utáni vérvadás hisztériák és zavargások elemzése során az analitikus értelmezésnél többre megyünk a tömeglélektani megközelítéssel, különös tekintettel a „kollektív áldozati szerep” szociálpszichológiájára, melyet egy nemrég megjelent kiváló könyv mutat be.³⁵

Az izraeli, nyugat-európai és magyar szerzők tanulmányait tartalmazó kötet előszava megállapítja: „Ha egy társas csoport történetében jelentős szerepe van az áldozati élményszerveződésnek, akkor ez a csoporttagok társas identitására is hatással lesz. Ez a gondolat jelenik meg a kollektív áldozatiság fogalmában, melynek lényege, hogy ha egy csoport a sorozatos, más csoportoktól elszenvedett, igazságtalannak vélt sérelmek nyomán tartósan azonosul az áldozat szerepkörével, akkor ez az áldozati élmény mélyen beágyazódik a kultúrába, általános világszemléletként meghatározza a csoporttagok további csoportközi tapasztalataihoz való viszonyulását, és tovább adódik a kollektív emlékezeti reprezentációkban a következő generációknak is.”

Arról, hogy miként éreztek, gondolkodtak a tömegek ebben az időszakban, egészen a háború végéig, amikor a magyar történelem legnagyobb tragédiáját élték át, nincsenek pontos információink. De ha felidézük az 1945-ös és 1946-os év eseményeit, a korabeli politikai manipulációkat és a társadalom reakcióit, hitelesen, az utólagos politikai-ideológiai értelmezéstől mentesen rekonstruálhatjuk a vészidőszakot.

JEGYZETEK

- 1 Néhány, Nyugat-Európára fókuszáló mű a témában: Roth Cecile: *The Feast of Purim and the Origins of the Blood Accusation*, 1933; Perry, Marvin – Schweitzer, Frederick (eds): *Antisemitic Myths. A Historical and Contemporary Antology*, 2008; Macoby, Hyam: *Antisemitism and Modernity. Innovation and Continuity*, 2006.
- 2 Lásd például Christian Gerlach – Götz Aly: *Az utolsó fejezet. A magyar zsidók legyilkolása*. Noran, 2005; Susanne Heim – Götz Aly: *Architects of Annihilation. Auschwitz and the Logic of Destruction*. London, 2002, Weidenfeld and Nicolson; Zygmunt Baumann: *A modernitás és a holokauszt*. Bp., 2001, Új Mandátum-IV-Max Weber Alapítvány.
- 3 *Hunt for the Jews: Betrayal and Murder in German-Occupied Poland*. Bloomington, 2013, Indiana University Press. Ezzel a mai lengyel közvélemény számára ma is fájdalmas témával foglalkozik Jan Grabowski: *Rescue for Money: Paid Helpers in Poland, 1939–1945*. Jerusalem, 2008, Yad Vashem, és a washingtoni Holokauszt Múzeumban 2017-ben tartott előadása is (*The Polish police: Collaboration in the Holocaust*).
- 4 Jan Tomasz Gross: *Neighbors: The Destruction of the Jewish Community in Jedwabne, Poland*. Princeton University Press, 2001 és *Fear: Anti-Semitism in Poland after Auschwitz: An Essay in Historical Interpretation*. Princeton University Press, 2006.
- 5 „1940 és 1945 között 7000-7200 SS szolgált Auschwitzban és melléktáborokban. Kezdetben 85 százalékban németek és osztrákok voltak, de arányuk 1943-tól 50-60 százalékra csökkent. Helyükre romániai, baltikumi, csehországi, szlovákiai, jugoszláv és magyarországi népi németek érkeztek. Legalább 121 litván és 111 magyar állampolgár szolgált Auschwitzban.” In Vági Zoltán – Kádár Gábor: *Táborok könyve. Magyarok a náci koncentrációs táborokban*. Budapest, 2017, Könyv és Kávé, 68.
- 6 A németek „kollektív áldozati szerepe” a náci propaganda egyik fő hivatkozási alapja volt. Lásd erről Agora Zsuzsanna: *Kollektív áldozatiság a náci propagandabeszédekben*. In *A kollektív áldozati szerep szociálpszichológiája*, 169–192.
- 7 A „kívülállókról” lásd Barnett, Victoria: *Bystanders: Conscience and Complicity during the Holocaust*. Westport, CT, 1999, Greenwood Press. Feldman, Gerald D. and Wolfgang Seibel: *Networks of Nazi Persecution: Bureaucracy, Business and the Organization of the Holocaust*. New York, 2005, Berghahn Books. Fullbrook, Mary: *A Small Town Near Auschwitz: Ordinary Nazis and the Holocaust*. Oxford, UK, 2012, Oxford University Press. Gross, Jan T., with Irena Grudzinska Gross: *Golden Harvest: Events at the Periphery of the Holocaust*. New York, 2012, Oxford University Press. Hilberg, Raul: *Perpetrators, Victims, Bystanders: The Jewish Catastrophe, 1933–1945*. New York, 1992, HarpersCollins. Kershaw, Ian. *Hitler, the Germans, and the Final Solution*. Jerusalem, 2008, New Haven, CT.–London: Yale University Press, in association with International Institute for Holocaust Research, Yad Vashem.
- 8 Randolph L. Braham: *A népirtás politikája, I–II. A holokauszt Magyarországon*. Park Könyvkiadó, 2015.
- 9 Gr. Széchényi Antal: *Emlékek, események*. Budapest, 2002, 155–163.
- 10 Pándi Pál: *Teherpróba – Egy irodalomkritikus pályájának kritikus pontjai*. Magvető, Tények és tanúk, 2022, 68–69.
- 11 Heyman Éva: *Naplórészletek*. In Zsolt Ágnes: *Éva lányom*. Budapest, 1948, Új Idők Irodalmi Intézet.
- 12 Randolph L. Braham: *A Magyarországi holokauszt földrajzi enciklopédiája*. I. kötet. Budapest, 2007 Park kiadó, 273–274.
- 13 *Eichmann in Hungary documents* Jenő Lévai editor Howard Fertig. New York, 2014, 221–222. Első kiadás: Budapest, Pannonia, 1961. Himmler levelét egy lengyel történésznő is idézi *Vérlegendák* című könyvében. (Joanna Tokarska-Bakir: *Légendes du sang – Pour une anthropologie de l'antisémitisme chrétien*. Albin Michel, 2011, 15.)
- 14 Alighanem azonos dr. Eberhard von Thaddennel.
- 15 A könyv szerzője Helmut Schramm. Címe: *Der Jüdische Ritualmord* (A zsidó rituális gyilkosság). Megjelent 1943-ban, a Theodor Fritsch Verlag gondozásában. A „történelmi kutatás” több

mint 400 oldalon 475 (!) olyan ügyet sorolt fel, melyeket a náci zsidó rituális gyilkosságként tartottak nyilván.

- 16 Heltai Jenő: *Négy fal között. Naplójegyzetek*. Magvető, 2017, Budapest, 81.
- 17 Kékesi Zoltán: Ébredő emlékezet. Egy antiszemita kultusz története (1944/1964). *Apertúra*, 2017. Tél
- 18 Sávoly Tamás: A magyar zsidóság értékteremtése, üldöztetése és felszabadulása. In *A nagypolitikától a hétköznapiig. A magyar holokauszt 70 év távolából*. Szerkesztette Molnár Judit. Balassi Kiadó, 2016, 102.
- 19 Paksa Rudolf: Zsidókérdéskutató Magyar Intézet, avagy a „tudományos antiszemitizmus” Magyarországon. *Múltunk*, 2018/1, 29. Eberhard von Tadden küldetésével Randolph L. Brahm részletesen foglalkozik. *A népirtás politikája*. Budapest, 1997, Belvárosi Könyvkiadó, 642–643.
- 20 Papp István: A magyar Jud Süß. Kádár Lajos *Ártatlanok* című színdarabjának története. *Betekintő*, 2014, 4. sz.
- 21 Zoltán Gábor: Szép versek 1944 – abszurd antológia, *Kalligram*, 2020.
- 22 A nyilasterror hatása egy kamaszlány előítéleteire, In *1944/1945: Társadalom a háborúban*. Szerkesztette Bódy Zsombor és Horváth Sándor. Budapest, 2015, MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Történettudományi Intézet.
- 23 Nicolas Roth: *Tizenhat évesen Auschwitzban. Egy debreceni zsidó visszaemlékezései*. DZSH-Merkava, 2014, 89.
- 24 Fenyő Miksa: *Az elsodort ország. Naplójegyzetek 1944–1945-ből*. Budapest, 2014, Park Könyvkiadó, 73.
- 25 Edgar Morin: *La rumeur d’Orleans Éditions du Seuil*. 1969, 249.
- 26 Olosz Levente: Antiszemitizmus Erdélyben a holokauszt után. In *Tanulmányok a holokausztról*, X. kötet. Múlt és Jövő, 2019.
- 27 Lásd Jan T. Gross: *Félelem. Antiszemitizmus Lengyelországban Auschwitz után*. Budapest, 2012, Gondolat.
- 28 Midőn a vér... Vértárad a holokauszt után. MAFILM, 1995. Rendezte Kőszegi Edit és Surányi András.
- 29 A két ankét anyaga megjelent: *A közelmúlt lelki tömegfertőzései*. Budapest, 1945, Pantheon könyvtár.
- 30 Új kiadás Hermann Imre: *Az antiszemitizmus lélektana*. Budapest, 1990, Cserépfalvi.
- 31 Jakov Katz: *Az előítélettől a tömeggyilkosságig*, Budapest, 2001, Osiris.
- 32 Hermann Imre: i. m. 57.
- 33 Saul Friedländer: *Histoire et psychoanalyse*, 163.
- 34 Csepeli György: *Előítélet és antiszemitizmus*. Budapest 1998, József Műhely, 60.
- 35 Lásd erről A kollektív áldozati szerep szociálpszichológiája. Szerkesztette Fülöp Éva és Kővágyó Pál, Budapest, 2018, Oriold és Társa kiadó.